

If to consider their structure, synonymous lines are formed by single-word terms, term combinations, single-word terms and term combinations. The Ukrainian terms are extracted from 43 sources: dictionaries, magazines, works of composers, musicologists and folklorists. Many terms are characterized by reduction of source. Of particular interest are the neoplasms represented in the dictionary. The neoplasms are marked by letter *N*.

Keywords: musical terminology, synonymic terms, foreign terms, national terms, single-word equivalents, term combinations.

УДК 811'44.161.2:373.374

О.М. ТИЩЕНКО

м. Київ, Україна

ЗНАДІБ СУЧАСНОГО ЛЕКСИКОГРАФА: ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ НАЗВИ

У статті розглянуто історію назви української академічної Лексичної картотеки та обґрунтовано назву «Лексикографічний електронний знадіб» (ЛЕЗ) для автоматизованого робочого місця сучасного словникаря, спрямованого на виконання фундаментальних лексикографічних завдань, зокрема через інформаційно-довідкову, дослідницьку, навчальну і редакційно-видавничу функції.

Ключові слова: лексикографія, Лексична картотека (ЛК), Лексикографічний електронний знадіб (ЛЕЗ), картка, мовне джерело.

На всіх етапах розвитку академічної лексикографічної теорії та практики в Україні базовим було питання джерел мовного матеріалу, надійність яких є однією з основних передумов успішного створення кожної лексикографічної праці, зокрема й фундаментальних академічних словників (поряд із ґрунтовною концепцією лексикографування мови, високою мовознавчою та загальногуманітарною підготовкою укладачів). Про це йдеться у працях таких дослідників, як С.І. Головашук [12], І.С. Гнатюк [10; 11], П.Й. Горещкий [13], С.П. Левченко [28], А.А. Москаленко [33], Л.С. Паламарчук [35], М.М. Пилинський [37], Л.М. Полюга [38], Б.К. Галас [9] та ін., див. також «Лексикографічний бюлетень» [29], Проспект «Словника української мови» в 11-ти томах [39; 40].

Традиція створення лексичної картотеки як словникової мовної бази бере початок від праці таких сподвижників україністики, як Памво Беринда (1550–1632): для «Лексикону словенороського» протягом 1597–1627 рр. зібрав 7 тис. слів; кореспонденти «Київської старовини»: для «Словаря української мови» протягом 1864–1902 рр. зібрали 200 тис. карток; Б.Д. Грінченко (1863–1910): додав до «Словаря української мови» приблизно 19 тис. мовних одиниць та ілюстрацій [10]. Найчастіше саме з цими фактами української словникарської діяльності пов'язують поняття **лексичної картотеки** як сукупності лексичних карток із заголовними словами, під якими наведено тексти (одне чи

кілька речень), що ілюструють їхній ужиток у відповідному значенні, разом із джерелами цих текстів [30]. Такі матеріали в тій чи тій формі готували автори численних словників, опрацьовуючи первинні (художні твори, періодику, живу мову населення тощо) та вторинні (словники) мовні джерела: П.П. Білецький-Носенко, А.С. Петрушевич, В.М. Гнатюк та І.А. Панькевич, І.А. Гарайда, М.А. Грицак, М.О. Лукаш, А.Ю. Кримський, М. Уманець, Я. Михайловський, М. Шушко та інші. Результатом праці були й індивідуально створені картотеки, і колективні доробки, напр., студентів Харківського товариства ім. Квітки-Основ'яненка, Київського наукового товариства тощо [45].

Академічна Лексична картотека (загальномова) бере початок від 1918 р., коли в проєкті організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук серед інших питань ішлося про утворення спеціальної Комісії для складання словника живої української мови, зокрема, про потребу «взятися до праці над збиранням лексичного *знадібку*, добуваючи його в певній системі з живих людських говірок, з фольклорних записів, і з мови поодиноких авторів»³ [20, с. XVIII]. Паралельно було закладено основи різноділянкових мовознавчих студій і, відповідно, картотек: термінологічної, історичної, ономастичної, діалектної.

Можемо простежити й динаміку назви: **Лексичної картотеки** як родового поняття, а також **видових підрозділів**, створених для різних форм роботи з термінологічним матеріалом, та її елементів – *карток*: КСЖУМ⁴, 1918 р.: **матеріали** [23, с. 179]; **лексичний знадібок** [20, с. XIX; 23, с. 120]; 1924 р.: *картки словарного матеріалу* [18, с. 290]; *картковий матеріал* [РУС, Передмова до I тому]; *лексичний матеріал* [8, с. 7; 19]; *виписані (призбирані) картки (слова)* [19]; ІУНМ⁵, 1926 р.: **Центральна картотека (термінологічна)** [8, с. 7]; 1926 р.: **Бюро народних термінологічних матеріалів** [7, с. 103]; **Бюро народної термінології** [8, с. 47]; 1928 р.: **Загальна інститутська картотека наукової української термінології та номенклатури** [8, с. 8]; 1928 р.: **Спеціальна картотека Консультаційного бюро** [8, с. 58]; ІМ⁶, 1933 р.: **Картотека, Лексичне бюро** [5]; 1936 р.: **Мовне бюро** [32, с. 6], 1937 р.: **Бібліотека слов** [50]; 1944 р.: **Картотека** [10, с. 333 – 334; 22, с. 248]; 1945 – 1963 р.: **Словникова картотека** [13, с. 89]; ІМ, ІУМ⁷ 1963 – 2019 р.: **Лексична картотека** [27, с. 387].

Традиційно це була лексична паперова картотека цитатного типу, тобто збірка карток-ілюстрацій лексико-фразеологічних багатств української мови, укладена на основі опрацювання мовних джерел. Із часу заснування 1918 р. до сьогодні ЛК переживала періоди і політичних репресій (1933 р.), і розквіту (1919 – 1927 рр., 1950 – 1980 рр.), і занепаду. Сьогодні Лексична картотека Інституту української мови НАН України – це понад 6 млн. паперових карток, на основі яких було створено віхові академічні словники української мови ХХ ст. [10; 27; 28; 34; 46].

³ Мову оригіналу збережено.

⁴ Комісія для складання Словника Живої Української Мови Української Академії Наук (з 1918 р.).

⁵ Інститут Української Наукової Мови Всеукраїнської Академії Наук (з 1921 р.)

⁶ Інститут мовознавства імені О.О. Потебні Академії наук УРСР (до 1991 р.) та НАН України.

⁷ Інститут української мови НАН України (з 1991 р.).

Переорієнтація сучасної лексикографічної практики на нові технології опрацювання мовної інформації стимулює розвиток творення різноманітних мовних ресурсів у цифровому просторі, практичних методик формування словникових баз даних і автоматизованого робочого місця словникаря (Є.А. Карпіловська [24; 25], В.І. Перебийніс та В.М. Сорокін [36], Н.П. Дарчук [15], О.М. Демська-Кульчицька, О.Л. Перевозчикова, В.О. Січкаренко [16], В.О. Балог [2], О.М. Тищенко [48]).

Місце традиційної паперової лексичної картотеки має посісти відкрита й динамічна комп'ютерна лінгвістична система «**Лексикографічний електронний знадіб**» (ЛЕЗ). ЛЕЗ *призначений для накопичування, упорядковування, лексикографічного багатопараметрового опису й зберігання лексико-ілюстративного матеріалу як основи створення словників нового покоління різних типів, загальномовних пояснювальних та аспектних, галузевих, термінологічних.* ЛЕЗ – це також лексикографічна інформаційно-довідкова, дослідницька, редакційно-видавнича та навчальна система. Це не лише електронне зібрання текстів, це **інтерактивне робоче місце словникаря**, що забезпечить **інструментарій** для роботи з різними типами джерел у процесі укладання словника відповідно до стандартів світової лексикографії ХХ – ХХІ ст. [47].

Так, електронний «Великий словник польської мови» Польської Академії наук укладають на основі автентичної джерельної бази: це Національний корпус польської мови; допоміжний корпус, створений в Інституті польської мови ПАН спеціально для потреб словника; польський сегмент Інтернету; інші лексикографічні ресурси ПАН [51]. Інформаційно-пошукова система «Артефакт» мережевого інформаційного агентства «Інтегрум» – це джерельна і верифікаційна база випусків лексичних інновацій російської мови «Инновационная лексическая служба. Словарные материалы» (2001 – 2003 рр.). Саме залучення інформаційних технологій та мережі Інтернет як ресурсу мовного фактажу виводить лексикографічну роботу за межі статичних паперових словників та «ручних словникових картотек» [2; 4, с. 103]. Сербські лексикографи, окрім розпрацювання сучасних джерельних ресурсів, зосередили зусилля й на збереженні надбань попередніх поколінь лінгвістів. Для укладання «Словника сербсько-хорватської літературної та народної мови» Сербської академії наук і мистецтв зацифровано лексичні матеріали – паперову картотеку, зібрану за попередні 120 років. Матеріали заведено в електронну систему, частково анотовано й удоступнено для автоматизованого опрацювання [14]. Найпоширенішою формою зосередження анотованих зразків мови та автоматизованої аналітичної роботи з ними є корпус мови, напр., національні корпуси: британський (British National Corpus), польський (Narodowy Korpus Języka Polskiego), французький (Frantext, для укладання словника «Скарбниця французької мови») та ін.

В Україні теоретичні засади дослідження, впровадження та методичного супроводу змісту, методів, технологій та засобів сучасної лексикології, лексикографії та корпусної лінгвістики висвітлено в працях В.С. Перебийніс, Т.О. Грязнухіної, Н.Ф. Клименко, Н.П. Дарчук, М.М. Пешак, Є.А. Карпіловської, Л.І. Комарової, О.М. Демської-Кульчицької, В.А. Широкова та ін. Результатами практичного втілення є, напр., Морфемно-словотвірний фонд української мови як система трьох підфондів: генерального реєстру українських слів, зорієнтованого на п'ять словників-джерел лінгвістичних процесорів та

різномірних комп'ютерних морфемних і словотвірних словників, створених на основі першого й за допомогою другого складників. Фонд є результатом роботи відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства імені О.О. Потебні (а пізніше – Інституту української мови НАН України) [24]. Питаннями автоматизації лексикографічної праці займаються в лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка, де створено, зокрема, Корпус української мови [30], у лексикографічній лабораторії LEXILAB у Національному університеті «Острозька академія» [26], в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, де є, зокрема, Віртуальна лексикографічна лабораторія [49], у процесі створення Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК), [51], роботи Віртуальної лексикографічної системи «MONDILEX» [6] і навіть на Авторській кухні словників [1].

Першим кроком переведення лексичних картотек Інституту української мови НАН України з паперових форм на електронні формати як субмодуля Лексикографічного електронного знадобу став проєкт 2018 р. зі створення комп'ютерної системи «Архівна картотека» – цифрового формату вищезгаданого лексико-ілюстративного матеріалу 1918 – 1937 рр., що збирали в Комісії для складання словника живої української мови ВУАН⁸. Наступним етапом буде зацифрування Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, матеріали якої й нині становлять цінний об'єкт різного типу досліджень; зацифрування інших картотек Інституту: нових надходжень кінця ХХ – поч. ХХІ ст., творів Т.Г. Шевченка, І.П. Котляревського, картотеки Біблії, граматичної картотеки тощо.

ЕЛС буде представлена двома основними блоками: 1) *електронна база мовних джерел* – первинні й вторинні мовні джерела як мовна основа лексикографічної параметризації українського слова. Такий текстовий блок зорієнтований на картотеку цитат для верифікації слова в ширших контекстах, ідіолектах певних авторів, літературних шкіл і напрямів, регіонів, функціональних стилів, тематики; 2) *електронна картотека* – власне «картотека цитат» (заголовне слово чи словосполука, фрагмент тексту і його паспортизація тощо). Таку картотеку з відповідною текстовою підтримкою призначено для верифікації опису в словнику форми, семантики та вживання слова, його власне мовного (стильового, стилістичного, оцінного, експресивного) та історико-культурного потенціалу.

Потужна електронна система є необхідною умовою для суцільного лексико-фразеологічного зрізу мовної ситуації, оскільки забезпечить точність, об'єктивність та інформативність, а електронна форма словників уможливить їхню відкритість та динамічність. Отже, ЛЕЗ буде і **джерелом** масивів української лексики (зокрема й у складі електронних бібліотек, корпусів, індексів та ін.), що їх належить осмислити й подати в нових словниках, граматиках, порадниках тощо, і **засобом** їх опрацювання.

Зіставляючи в історичному та національному вимірах назви зібрань мовного матеріалу, а також систем, зокрема електронних, призначених для забезпечення лексикографічного процесу, – *матеріал (словарний, лексичний, картковий), знадобок (лексичний), бюро (лексичне, мовне), бібліотека слів, картотека*

⁸ Проєкт здійснено за підтримки Українського культурного фонду.

(словникова, лексична), *скарбниця, корпус, служба, лабораторія, фонд, кухня* – і зважаючи на особливості розпрацьовуваної системи ЛЕЗ в Інституті української мови, зосереджуємо увагу на слові **зна́діб**. Словники ХХ ст. фіксують два значення цього слова та його варіантів *на́діб*, (*з*)*на́дібок*, (*з*)*на́доби* – це і **матеріал** (напр., *знадіб до словника*), і **інструмент, прилад** (*знадіб до шиття, до писання*) [41; 43; 44]. Беручи до уваги те, що призначення описуваної електронної системи полягає і в зосередженні мовного матеріалу, і в забезпеченні інструментарію для роботи з ним, а також підтримуючи історичну тяглисть мовознавчої традиції (як-от «*Знадоби до словаря южнорусского*» І.Г. Верхратського [21], згаданий вище *лексичний знадібок*) уживаємо саме таку назву проєктованої системи: «Лексикографічний електронний знадіб».

Поповнення цієї системи мовним матеріалом з його параметризацією за ознаками часу, території, соціального середовища побутування, функціонально-стильовою належністю, наступне модифікування як системи, так і лексикографічних параметрів опрацювання в ній мовного матеріалу може бути передумовою словникарської роботи наступного часу і предметом ретельного діахронного вивчення й використання для встановлення самотності українського мовомислення й української лексикографічної традиції, її тяглості й водночас динамічності, скерованості на запити і потреби українського суспільства.

1. Авторська кухня словників. URL: <http://sloynyky.com.ua>.
2. Балог В.О. Сучасний стан української комп'ютерної лінгвістики. *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Київ, 2005. Вип. 12. С. 28 – 35.
3. Буцева Т.Н. Инновационная лексическая служба русского языка. *Труды ИЛИ РАН*, Т. II, Ч. 3. Санкт-Петербург, 2008. С. 99 – 123.
4. Буцева Т.Н. Неологическая служба русского языка. *Лексикология. Лексикография. Корпусная лингвистика*. Санкт-Петербург: «Нестор-История», 2013. С. 93 – 98.
5. Відділ української літературної мови: Хроніка НДІМ. *Мовознавство*. 1934. № 2. С. 139 – 145.
6. Віртуальна лексикографічна система «MONDILEX». URL: <http://kniggaa.blogspot.com/p/blog-page.html>.
7. Вісник Інституту Української Наукової Мови УАН. Київ: Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1928. Вип. 1. 108 с.
8. Вісник Інституту Української Наукової Мови УАН. Київ: Друкарня Київської Філії Книгоспілки, 1930. Вип. 2. 73+29 с.
9. Галас Б.К. Важливі вияви лексикографічного досвіду А. Кримського *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2014. Вип. 19. С. 28 – 35.
10. Гнатюк І.С. Лексична картотека. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії* / редкол.: В.Г. Скляренко (відпов. ред.) та ін. Київ: Довіра, 2005. С. 329 – 337.
11. Гнатюк І.С. Шляхи формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови. *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 24.
12. Головашук С.І. А.Ю. Кримський як лексикограф. *А.Ю. Кримський – україніст і орієнталіст*. Київ, 1974. 175 с.
13. Горецький П.Й. Історія української лексикографії. Київ, 1963. 243 с.
14. *Грађа за Речник САНУ*. Благо које треба сачувати (о дигитализацији листиђа). 2018. URL: <http://www.isj.sanu.ac.rs/2018/10/04/gradja-za-recnik-sanu-bлаго-koje- treba-sacuvati>.

15. Дарчук Н.П. Комп'ютерне анотування українського тексту: результати і перспективи. Київ, 2013. 543 с.
16. Демська-Кульчицька О.М., Перевозчикова О.Л., Січкаренко В.О. Розвиток лексичної картотеки української мови. *Наукові записки НаУКМА*. Комп'ютерні науки. 2002. Т. 19 – 20. С. 40 – 48.
17. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 – 1941) / відп. ред. вип. Кучмаренко В. А. Київ, 2005. Том II (1918 – 1941). 358 с.
18. Записки історично-філологічного відділу / за ред. А. Кримського. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1925. Книга V (1924 – 1925). 349 с.
19. Записки історично-філологічного відділу / за ред. А. Кримського. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1924. Книга IV (1924). 358 с.
20. Записки історично-філологічного відділу / за ред. П. Зайцева. Київ: Печатня Видавничого Товариства «Друкарь», 1919. Книга I (1919). 144 + LCV с.
21. Знадоби до словаря южнорусского. Написав Иван Верхратский. Львів, Печатня Т-ва им. Шевченка. Під зарядом Ф. Сарницького, 1877. 88 с.
22. Ільїн В.С. До питання про укладання нового українсько-російського словника. *Мовознавство*. 1947. Т. IV – V. С. 245 – 256.
23. Історія Академії наук України: 1918 – 1923 рр. Документи і матеріали. Київ: Наук. думка, 1993. 376 с.
24. Карпіловська Є.А. Вступ до прикладної лінгвістики: комп'ютерна лінгвістика: підручник. Донецьк, 2006. 188 с.
25. Карпіловська Є.А. Лексична картотека і корпус як інструменти лексикографічного моделювання слова. *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 24. С. 15 – 22.
26. Коцюк Л.М. Основні положення щодо діяльності лексикографічної лабораторії LEXILAB. URL: <https://naub.ua.edu.ua/2012/osnovni-polozhennya-schodo-diynalnosti-leksykohrafichnoji-laboratoriji-lexilab/>
27. Левченко С.П. Скарбниця національної мови. *Наука і культура. Україна*. 1963. С. 386 – 392.
28. Левченко С.П. Українська лексична картотека. *Мовознавство*. 1968. № 4. С. 37 – 42.
29. Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. Київ, Вип. 1 – 9. 1951 – 1963.
30. Бурячок А.А. Лексична картотека. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ, 2007. 3-те вид.
31. Лінгвістичний портал MOVA.info. URL: www.mova.info.
32. Мовний бюлетень. Київ: Партвидав ЦККП(б)У, 1936. №1. 16 с.
33. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. Київ, 1961. 162 с.
34. Неровня Н.М. До 85-річчя лексичної картотеки. *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. праць. Київ, 2004. Вип. 10. С. 12 – 18.
35. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії та практики). Київ: Наук. думка, 1978. 202 с.
36. Перебийніс В.І., Сорokin В.М. Традиційна та комп'ютерна лексикографія: Навч.-метод. посібник Київ, 2009. 218 с.
37. Пилинський М.М. З історії розвитку української лексикографії (Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка). *Дослідження з мовознавства*. Київ, 1962. С. 3 – 30.
38. Полюга Л.М. Структура і функції словникових статей у лексиконах різних типів. *Українська історична та діалектна лексика*: Зб. наук. праць Львів, 2003. Вип. 3. С. 16 – 23.
39. Проспект (інструкція) до укладання Словника української мови (тлумачного). *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоричу Паламарчукові*. Київ, 2013. С. 447 – 481.

40. Проспект тлумачного словника української мови. Київ, 1958; Доопрацьований за досвідом укладання і редагування перших томів. *Мовознавство*, 1967. № 3.
41. Російсько-український академічний словник: Т. I – III. Київ, 1924 – 1933. URL: <http://r2u.org.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
42. Словарь української мови. Київ, 1907 – 1909. Т. I – IV. URL: <http://r2u.org.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
43. Словник української мови в 11 т. Київ, 1970 – 1980.
44. Словник українсько-російський. Київ, 1927. URL: <http://r2u.org.ua> (дата звернення: 23.12.2018).
45. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. I. Лексична картотека: історія створення та репресій. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 44 – 71.
46. Тищенко О.М. Архівна картотека як лексико-ілюстративна база «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. II. Лексична картотека: Мікро- і макроструктура архівної картотеки. *Українська мова*. 2016. № 3. С. 57 – 78.
47. Тищенко О.М. Від Лексичної картотеки до Лексикографічного електронного знадобу: шлях створення інструментарію сучасного лексикографа. *Мовознавство*. 2019. №1.
48. Тищенко О.М. Система «Архівна картотека української мови» як дослідницький корпус. *Тези I Міжнародної науково-прикладної конференції «Корпусна лінгвістика: розроблення технологій нового покоління»*. Київ, 2018.
49. Український мовно-інформаційний фонд. URL: <http://www.ulif.org.ua/>.
50. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. URL: http://movahistory.org.ua/wiki/30-ті_рр._XX_ст.
51. Шведова М., Вальденфельс фон Р., Яригін С., Крук М., Рисін А., Возняк М. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК). Київ, Осло, Йена, 2017 – 2018. URL: <http://uacorpus.org>.
52. Wielki słownik języka polskiego PAN. Zasady opracowania. Żmigrodzki, Piotr (Zest.), Kraków, 2015. Dostępny <http://www.wsjp.pl/index.php?pokaz=zasady&l=1&ind=0>.

Oksana Tyshchenko

SERVICE OF MODERN LEXICOGRAPH: HISTORY OF ONE NAME

The article examines the history of the name of the Ukrainian academic Lexicon card index and justifies the name “lexicographic electronic service” (LES) for the automated workplace of the modern lexicographer. LES is aimed at fulfilling fundamental lexicographic tasks and with development will become an information, reference, research, editing and publishing lexicographic system.

К е у в о р д с : lexicography, lexical card index, lexicographic electronic service (LES), card, linguistic source.